

Секцыя 7

«МОВА – ЛІТАРАТУРА – КУЛЬТУРА» Ў РАБОТАХ МАЛАДЫХ ДАСЛЕДЧЫКАЎ

Дар'я Пыхалава (Мінск, Беларусь)

КАНЦЭПТ ДЗЯЦІНСТВА Ў МОЎНАЙ КАРЦІНЕ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ

Па ўяўленнях беларусаў, як і некаторых іншых народаў, асноўныя фазы жыццёвага цыкла чалавека складаюцца з трох частак: пачатак, сярэдзіна, канец, якім адпавядаюць тры ўзроставыя катэгорыі: дзеці, дарослыя, старыя. У традыцыйнай свядомасці беларусаў да ліку гэтых катэгорый далучаецца моладзь, і адпаведна называюцца чатыры асноўныя перыяды развіцця чалавека: дзяцінства, маладосць, сталасць і старасць. Перадусім, у народзе значнай увагай надзялялася і нараджэнне чалавека як стартавая кропка, ад якой залежыць ход ўсяго жыцця. Таму аб'ектам нашага даследавання выступае корпус моўных формул аб прыходзе чалавека на свет, а таксама канцэпт *дзяцінства* ў моўнай карціне свету беларусаў.

З далёкай мінуўшчыны, галоўным чынам праз фальклор, да нас дайшлі першабытныя ўяўленні, вераванні народа аб нараджэнні дзяцей пры дапамозе цуда. Добра вядомыя жартоўныя формулы «*дзяцей прыносіць бусел*» або «*цябе знайшлі ў капусце*» з'яўляюцца адзінкавымі, вырванымі з кантэксту традыцыйнай культуры варыянтамі вялікага корпуса адметных тэкстаў, прызначаных растлумачыць дзецям факт іх з'яўлення на свет.

На сённяшні дзень у Палескім архіве налічваецца каля 470 формул-адказаў на пытанне «Адкуль з'яўляюцца дзеці?», сабраных у 120 вёсках. Асноўнай крыніцай для аналізуемых намі моўных формул пра з'яўленне дзяцей стаў артыкул Л.М. Вінаградавай «Откуда берутся дети? Полесские формулы о происхождении детей» [2, 173–187]. Паводле даследавання, найбольш папулярнымі адказамі на дадзенае пытанне з'яўляюцца наступныя:

- **дзяцей прыносіць бусел** (*Бусько з кубла выкынуў*); **варона, жораў, гусі, ястраб, птушка**. Як найбольш прадуктыўная, гэтая мадэль кантамінуецца з іншымі тыпамі (такімі, як “дзіця знайшлі ў

капусце”, “знялі з дрэва”, “ён упаў з неба”), і тады формула набывала выгляд больш аб’ёмнага тэксту: «*бусел прынёс дзіця – пакінуў яго ў капусце – людзі знайшлі*”, “*бусел пасадзіў дзіця на дрэва – людзі знялі*»;

- **дзяцей прыносіць заяц** (*Дзітэй знаходзяць ў капусці, а ў капусту іх прыносіць зайчык*);
- **дзяцей прыносяць персанажы чужога этнасу, падарожнікі, жыхары аддаленых раёнаў ці, наадварот, сваякі дзіцяці, часцей бабуля ці парадзіха** (*Цыгане йіхалы да покынулы; Старцы загубілі да пуд тую берозу кінулі; Насіла баба тебя ў карзінце, а ўзяла*). Такім чынам забяспечваецца ахова немаўляці ад злых сіл, таму што падкрэсліваецца “чужасць” дзіцяці ў дачыненні да сапраўдных бацькоў;
- **дзіця спускаецца з неба – яго скідае Бог** (*Бог іскінуў Алёнку з неба – цяпер будзе наша; Із неба Бог скідае – летім, летім хлопчык*); **Бог спускае дзіця на нітачцы або вярочцы** (*Цябе з неба на залатой вярочцы спуцілі*). Асабліва сцю тэматычнай групы формул пра нябеснае паходжанне дзяцей з’яўляецца іх ужыванне ў выглядзе рыфмаваных тэкстаў: *Ты з неба ўпала, а я паймала, Ты з неба ўпаў да дыбкі стаў; Буў на нэбо, ўпаў на стоўпчык да й зробіўся хлопчык; “Із неба упаў, да ў дзежэчку папаў*. Тэндэнцыя рыфмаваць падобныя формулы часта прыводзіць да значнага расрастання: *Із неба ўпаў, да ў ступу папаў, а з ступы вылез да во які вырас, Буг мяне кінуў на хвою, а с хвоі – дадолу, да даў Буг мені добру долю*.
- **дзіця знаходзяць у раслінах – у капусце** (*Маці пайшла ў качаны да найшла дзевачку*). Дзяцей знаходзілі таксама **ў агурках** (*Ходіла маці гуркы выбіраць да найшла тебя ў огороде*), **у бураках і моркве** (*Найшлы, як выбыралы буракі, чы моркву*); **у бульбе** (*Картоплі я капала, а вона сіділь, вылупіла вочы*), **у кукурузе** (*Із калачыкаў ты выскачыў, я паймала*), **у аўсе** (*Найшла ў оўсові і прынесла ў хату*), **у каноплях** (*Паймалі тебе ў каноплях*), **у жыце** (*Снапочок в’язала да ў жыце нашла*), **у траве** (*Ў траўцэ тебя знайшлі*); **у крапіве** (*Баба Аріна чуе – на поле ў крапіве крычало*), **у ягадах і кветках** (*Дітэй знаходзяць ў ягодах або квітах*);
- **дзіця прыносіць вада** (*Баба ў балоце зловыла; На ріццы зловылы, як дзіця плыло; Бусел нясець у клюві. Сел на балото і упустиў яго ў воду – я забрала*);
- **дзіця купляюць** (*У цыганоў купілі; “Жыд продаў*) і інш.

Разгледжаны корпус формул-забабонаў і фразеалагічных адзінак адсылае нас, па-першае, да антрапаганічных міфаў (узгадаем з’яўленне

дзяцей з кветак і дрэў), па-другое, да ўяўленняў пра іншасвет як крыніцу жыцця (немаўлят прыносяць птушкі, жывёлы з неба, вады ці інш.), патрэчае, у шэрагу тэкстаў з'яўляецца функцыя апатрапейў, прызначаных абараніць дзіця ад нячыстай сілы і хвароб. Такім чынам, прыведзеныя формулы уяўляюць вельмі каштоўную крыніцу для рэканструкцыі архаічнай карціны свету славян.

Сутнасць паняцця 'дзяцінства' выразна ракрываецца праз этымалогію назвы суб'екта – дзіцяці – праслав. *dete, *detь. Беларускія літаратурныя варыянты *дзіця*, *дзеці*, *дзіце* ўзыходзяць да інда-еўрапейскага *dhēi- «карміць грудзмі, смактаць». Тую ж матывацыю маюць і дыялектныя найменні для абазначэння грудных дзяцей, такія як: *грудняк*, *груднячок*, *цмактун*, *цмактунок*, *цмактунчык*, *цмактунніца*, *цмактуха*, *цмактушка*, *смактун*, *ссаннік*, *ссанніца*, *падсос* ('дзіця, якога маці хутка адлучыць ад грудзей'). Такім чынам, першаснае значэнне паняцця 'дзяцінства' – гэта пачатковы перыяд жыцця чалавека, калі асноўным спосабам харчавання з'яўляецца смактанне малака з грудзей маці-жанчыны. У святле сказанага адразу ўзгадваецца спецыфічная беларуская традыцыя і адпаведная безэквівалентная лексема 'дзядзькаванне', сутнасць якой заключаецца ў тым, што шляхта аддавала ў сялянскія сем'і дзяцей, каб іх нашчадкі зведалі народнае жыццё, раслі непераборлівымі ў побыце, цягавітымі, загартаванымі і здаровымі, з любоўю да роднай зямлі.

Рускамоўная лексема 'ребенок' і беларускія дыялектныя словаўтваральныя варыянты *рабёнак*, *рабяцёнак*, *рабёшка*, *рабёшак* паходзяць ад праславянскай асновы *orbъ, якая ўтварыла ўсходне- і заходнеславянскую аснову *robъ, паўднёва-славянскую - *rabъ. Адсюль відавочная словаўтваральная сувязь са словам 'праца'. Такім чынам, падзел на ўзрост адбываецца не толькі па гадах, але і ў тым ліку па адносінах да працоўнай дзейнасці (*Мінуліся тыя лята, што пасвілі цялята; Малы, пасі валы, а ты, вялікі, пасі індыкі*). Цікава, што значэнне 'раб' магло развіцца з 'сірата' (параўн. лац. *orbis* «асірацелы»), таму што першапачаткова сіроты выконвалі найбольш цяжкую працу па гаспадарцы.

Сему 'адносіны да работы' ўтрымлівае і рускае слова 'отрок', якое з'яўляецца ў адносінах да беларускай мовы безэквівалентным і паходзіць ад праславянскай формы *ot(ъ)rokъ (параўн. з укр. отрік «работнік», ст.-руск. отрокъ «слуга, работнік»). Дарэчы, у склад значэння лексемы 'отрок' уваходзіць сема 'які не мае права гаварыць', што пашырае семантычнае поле паняцця – суб'ект дадзенага ўзросту не толькі мае пэўныя абавязкі ў адносінах да працоўнай дзейнасці, але і з'яўляецца непаўнапраўным ў соцыуме (не мае права голасу).

Паказальна, што сучасныя крыніцы (у прыватнасці, інтэрнэт) тлумачаць паняцце дзяцінства ў сацыялагічным кантэксце як сацыяльны канструкт, а дзеці разглядаюцца як саўдзельнікі працэсу з уласным поглядам на свет. Такім чынам, лексемы *‘отрок’* і *‘дзіця’* ў сучаснай свядомасці супрацьпастаўляюцца паводле прыкметы *‘права на ўдзел у сацыяльным жыцці’*.

Больш дэталёвае азначэнне паняцця *‘дзяцінства’* падае «Толковый словарь живого великорусского языка» У.І. Даля: *Детство* ср. Детский возраст, младенчество и отрочество. *Чего вь детстве просимъ, то подь старость бросимъ*. Паводле слоўніка, “дитятей называли до 14 или 15 летъ, когда детство переходит в отрочество” [3, 1086]. Такім чынам, перыядызацыя дзяцінства, паводле слоўніка У.І. Даля, наступная: младенчество (= бел. *маленства*) – да 3 гадоў, детство (= бел. *дзяцінства*) – да сямі гадоў, отрочество (= бел. *падлеткавы ўзрост*) – да 15 гадоў.

У псіхалогіі і педагогіцы дадзенае паняцце абазначае перыяд антагенезу ад нараджэння да падлеткавага ўзросту. Ён ўключае *маленства*, *ранняе дзяцінства*, *дашкольны ўзрост* і *малодшы школьны ўзрост*, г. зн. працягваецца ад нараджэння да 11 гадоў. А ў тлумачальным слоўніку У.І. Даля, заўважым, межы дзяцінства працягваюцца да 15 гадоў. Мы можам гіпатэтычна меркаваць, зыходзячы з атрыманых ведаў, пра эвалюцыю свядомасці, адпаведна якой, дзеці раней становяцца дарослымі.

Антанімамі да лексемы *‘дзяцінства’* з’яўляюцца сталасць і старасць, якія актыўна ўжываюцца як у фразеалагізмах, так і ў мастацкіх творах. Напрыклад, радкі з Мар’яна Дуксы: *Ну, як гэта хуценька ўсё-такі зрабілася, згарэла маленства, юнацтва з’явілася – і вось ужо сталасць блукае на выпасе* [4, 124]. Аднак дзяцінства і старасць часам атаясамліваліся: *Старое як дзіця малое; Стары, як малы: што бачыць, то просіць*. Адсюль і матывацыя дзеяслова *‘дзяцінецць’* у дачыненні да *старых*.

Сема *дзяцінства* ў фразеалагічным матэрыяле перадаецца перыфрастычна: *малако на губах не абсохла* (*Матчына* (*мамчына*, *маміна*) *малако на губах не абсохла* (*не высахла*, *не павысыхала*; *Каля губ маткіна малако яшчэ не абсохла*); *яшчэ малака не аблізаў* (*Яшчэ мацерынага малака не аблізаў*, *а ўжо да дзяўчат бярэшся*); *да сямі лет* (*Чалавек да сямі лет праўду гаворыць*); *да дваццаці гадоў* (*Да дваццаці гадоў дзіця чорту робіць работу*) і інш.

З гэтага вынікае, што ў беларускай фразеалогіі лексема *дзяцінства* прадстаўлена дастаткова абмежавана: катэгорыя *дзяцінства* перадаецца праз вызначэнне храналагічнай мяжы (*да сямі лет*, *да дваццаці гадоў*) і

апісальна (*малако на губах не высахла, яшчэ малака не аблізаў*). Адсутнасць шырокага набору лексем для перадачы семы *дзяцінства* абумоўлена накладаннем табу на намінацыю найбольш безабароннага перыяду жыцця чалавека з пазіцыі знешняга ўздзеяння (параўн. *маладосць* – *маладыя гады; маладыя лета; час, калі дзеўкі любілі; мала пражыта і інш.; старасць* – *змярканне; вечар; на старасці лет і інш.*).

Такім чынам, у моўнай карціне свету беларусаў факт нараджэння і пачатак жыцця чалавека адлюстраваны праз адметныя формулы, якія перадаюць архаічныя ўяўленні народа пра светабудову, а таксама пра грамадскі лад жыцця.

Літаратура:

1. Беларусы: У 8 т. Т. 5. Сям'я. / рэдкал. Бандарчык В.К., Піліпенка М.Ф., Курыловіч Г.М. – Мінск, 2001. – 375 с.
2. Виноградова, Л. Н. Откуда берутся дети? Полесские формулы о происхождении детей / Л. Н. Виноградова // Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья: сборник / Рос. акад. наук, Ин-т славяновед. и балканистики; редкол. : Н. И. Толстой (отв. ред.) [и др.]. – М. : Индрик, 1995. – С. 173-187.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. - Спб., 1863-1866.
4. Лазоўскі У. М. Слоўнік антонімаў беларускай мовы : канкрэтныя выпадкі ўжывання / У. М. Лазоўскі. – Мінск: Універсітэцкае, 1994. – 293 с.
5. Садоўская, А. Л. Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове: этналінгвістычны аспект / А. Л. Садоўская. – Мінск : БДУ, 2011. – 271 с.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.: Пер. с нем = Russisches etymologisches Wörterbuch / Перевод и дополнения О. Н. Трубачёва. — 4-е изд., стереотип. — М.: Астрель — АСТ, 2007. — В 4 т. — 588 с.

